<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.073>

УДК 94(47+477):323.2:355.40«1985/1987»

Віта ЛІСОВА*

Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки УРСР у період горбачовської перебудови (1985–1987 рр.)

Мета статті полягає у дослідженні рішень вищого партійного керівництва Радянського Союзу та КДБ СРСР щодо розширення гласності в оперативно-службовій діяльності органів державної безпеки на початку горбачовської доби та висвітленні характерних рис розбудови сфери зовнішніх публічних комунікацій КДБ УРСР у 1985–1987 рр.

Методологію дослідження визначили принципи історизму, науковості, об'єктивності. Під час вивчення зазначеної теми застосовані загальнонаукові і спеціальні історичні методи (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний), що сприяли аналізу партійних рішень і відомих наказів із реалізації інформаційно-пропагандистської роботи радянських спецслужб, виокремленню тенденцій, напрямків та форм втілення нового політичного курсу у діяльності КДБ УРСР.

Висновки. Поряд із програмою соціально-економічних перетворень, одним із лейтмотивів у виступах партійного керівництва в останні роки існування Радянського Союзу було розширення гласності й так званої загальної демократизації. У діяльності органів державної безпеки ці вказівки реалізовувалися через поступове зростання масштабів інформаційно-пропагандистського забезпечення, більш активне залучення ЗМІ й громадян до загально-профілактичної, ідейно-виховної і контрпропагандистської роботи.

На практиці нові партійні директиви втілювалися через проведення зустрічей із трудовими колективами та громадами, що проходили у формі лекцій, бесід, тематичних вечорів; зростання контролю за розглядом звернень і прийомом громадян; забезпечення підготовки тенденційних статей, нарисів, книг, документальних і художніх фільмів, теле- й радіопередач, присвячених історії та функціонуванню ВНК–КДБ.

Водночас впровадження нових підходів і форм роботи відбувалося як в центрі, так і на місцях повільно, повсякчас нашоуючись на неготовність особового складу до змін. У відповідь на опір

---

* *Лісова Віта Олександрівна* – співробітниця управління взаємодії із засобами масової інформації та громадськістю Апарату Голови Служби безпеки України; v.lisova@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4219-853X>.

системи посилювався контроль управлінської ланки, зокрема через «скидання кадрового баласту». Від співробітників держбезпеки вимагали діяти творчо та «по-новому», додати пропагандистським заходам більше оперативності й динаміки, активніше залучати громадськість, дбати про імідж та подолання негативних стереотипів у суспільстві. Для цього оновлювалася риторика публічних виступів, до реалізації інформаційних акцій залучали фахівців із суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін, ветеранів органів та військ КДБ.

Помітне місце серед форм здійснення зв'язків із громадськістю займали помилування осіб, засуджених за антирадянську діяльність, та участь представників відомства у реабілітації жертв сталінських репресій. Крім того, з ініціативи Комітету державної безпеки на шпальтах газет почали з'являтися поодинокі матеріали щодо правового реагування на викриті факти порушення законності у його роботі.

Проте на початковому етапі перебудови зазначені заходи були розрізненими та несистемними, а взаємодія між структурними підрозділами недостатньо скоординованою. Тож перспективним напрямком подальшої розробки теми зовнішніх публічних комунікацій КДБ УРСР є дослідження реалізації принципу гласності у діяльності радянських спецслужб у 1988–1991 рр.

Ключові слова: гласність, перебудова, пропаганда, зв'язки з громадськістю, КДБ, УРСР.

Дослідженню українського суспільно-політичного життя у період горбачовської перебудови, зокрема зростанню опозиційного руху і пов'язаним із цими процесами заходам органів держбезпеки присвячені праці вітчизняних науковців Олександра Бойка, Віктора і Василя Даниленків, Георгія Касьянова, Анатолія Русначенка, Бориса Захарова, Володимира В'ятровича, Олександра Лошицького, Олега Бажана, Юрія Данилюка та ін.¹ Серед

¹ Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. – 305 с.; Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 278 с.; Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): док. і мат. / упоряд. В. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.; Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.; В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповіда-

робіт російських дослідників історії радянських спецслужб, у тому числі їх публічної інформаційної діяльності та інституційного оформлення підрозділів зв'язків із громадськістю, варто відзначити розвідки О. Хлобустова². Іміджеві кампанії кадебістів, розвиток комунікативної сфери, розширення гласності у діяльності КДБ розкрила британська дослідниця Дж. Федор³.

Із моменту свого створення Комітет державної безпеки при Раді міністрів СРСР перебував під безпосереднім керівництвом і контролем Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Виконуючи політичні охоронні функції, КДБ упродовж понад трьох десятиріч років незмінно стояв на сторожі інтересів правлячої верхівки. «Щит і меч партії» – саме так себе позиціонували спецслужби, так їх сприймала комуністична номенклатура й суспільство⁴.

Ще із 1959 р. для відомства стало правилом публікувати на основі найважливіших директивних рішень з'їздів КПРС і плену-

---

ють. – Львів: Часопис, 2012. – 236 с.; *Бажан О., Данилюк Ю.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 232 с.; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). – К.: Рідний край, 2000. – 389 с.; *Бажан О., Лошицький О.* Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2009. – № 33. – С. 196–205; *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови» // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 104: Історичні науки. – С. 68–77; Чорнобильське досвід КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: зб. док. про катастрофу на Чорнобильській АЕС / упоряд. *О. Бажан, В. Бірчак, Г. Боряк.* – К., 2019. – 1200 с. та ін.

² *Хлобустов О.* КГБ без прикрас 1954–1991 годы: [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>; *Его же.* КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. – М.: Издат. центр «Аква-Терм», 2012. – 656 с.

³ *Федор Дж.* Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. – СПб.: Питер, 2012. – 303 с.

⁴ Положение о Комитете государственной безопасности при Совете министров СССР и его органах на местах // *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917–1991. Справочник* / сост.: А. Кокурин, Н. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 693–698.; Політичні протести й інакомудство в Україні. – С. 29–30.

мів ЦК Компартії з ідеологічних питань накази й циркуляри про зміни в оперативній роботі та каральній політиці⁵. Тому, коли 23 квітня 1985 р. на пленумі ЦК КПРС оголосили про оновлення партійного курсу, то КДБ нічого не лишалося як «гаряче» підтримати його та почати пристосовуватися до реалій перебудови.

За місяць після цієї поворотної у житті Радянського Союзу події партактив центрального апарату КДБ СРСР підвів підсумки квітневого пленуму та визначив задачі Комітету держбезпеки на найближчу перспективу.

Виступаючи перед присутніми, 21 травня 1985 р. голова союзно-республіканського відомства генерал армії В. М. Чебриков повторив пропагандистські тези про те, що «комуністи-чекісти завжди жили інтересами і турботами партії та народу», а відтак мали сприйняти рішення пленуму як важливу віху на шляху вдосконалення партійної і службової діяльності. Тож перед спеціальними службами постало завдання віднайти своє місце у реалізації нових політичних настанов.

На початковому етапі перебудови ця місія вбачалася у забезпеченні чекістськими засобами програми інтенсифікації народного господарства та прискорення темпів економічного розвитку країни. Пріоритетними для КДБ напрямками діяльності визначили протидію зовнішньому ворогу в спробах ослабити економічний і оборонний потенціал СРСР та боротьбу з ідеологічною диверсією. Для успішного виконання поставлених завдань кадебісти мали переглянути кадрову політику, поліпшити планування, організаційні й управлінські моменти, модернізувати стиль роботи⁶.

Важливим аспектом функціонування Комітету залишалася пропаганда, про результати якої систематично звітували перед партійним керівництвом. Так, 31 грудня 1985 р. голова КДБ УРСР генерал-лейтенант С. Н. Муха подав першому секретарю ЦК КП республіки В. В. Щербицькому доповідну записку «Про роботу КДБ УРСР із підготовки творів літератури й мистецтва, присвя-

---

⁵ Петров Н. КГБ и XX съезд КПСС (1954–1960 гг.) // Россия и современный мир. – 2016. – № 2. – С. 136–154.

⁶ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 808, арк. 3–16.

чених діяльності органів держбезпеки і підвищенню політичної пильності трудящих». У документі йшлося про «досягнення» із посилення ідеологічного й масово-політичного впливу на громадян, оприлюднення через ЗМІ пропагандистських і контрпропагандистських матеріалів, творів на чекістську тематику.

Упродовж 1985 р. представники Комітету брали активну участь у роботі парторганізацій із реалізації ідейно-політичного, патріотичного та інтернаціонального виховання. За сприяння КДБ відбулося 3407 тематичних вечорів та сільських сходів, створено 3 художні та 11 документальних кіно- й телефільмів, підготовано 82 книги і брошури, 3253 статті, 1394 радіопередачі. Ці заходи мали на меті публічне викриття «підступів імперіалістичних країн, центрів ідеологічної диверсії», а також дискредитацію закордонних націоналістичних організацій, представників релігійних кіл та «інших ворожих і антирадянських елементів», зростання «політичної пильності населення».

На замовлення відомства створювалися твори про «героїчну» історію та діяльність органів ВНК-КДБ. Йдеться, зокрема, про вихід двох художніх фільмів («Пароль знали двоє», «На кручі»), 14 книг, 72 статей, проведення 166 тематичних вечорів та читальських конференцій.

Під час підготовки публікацій на чекістську тематику КДБ УРСР приділяв особливу увагу реалізації постанови ЦК КПРС щодо популяризації внеску Радянського Союзу у перемогу в Другій світовій війні. Цій темі, зокрема, присвячено 12 романів і оповідань, 43 статті й нариси, 22 радіо-телепрограми⁷.

Ще одним вагомим напрямком інформаційно-пропагандистської роботи кадебістів була дискредитація представників національно-визвольного руху. Органи держбезпеки намагалися показати українських патріотів як злочинців і зрадників, стверджуючи, що саме на них робив ставку противник під час здійснення «ідеологічної диверсії». У 1985 р. за участі КДБ було створено 4 маніпулятивних документальних кіно- і телефільмів («Вовча зграя», «Розкопана криниця», «Пам'яті полеглих», «Приречені на провал»), написано 18 книг і брошур, 950 ста-

⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1232, арк. 57–59.

тей, 882 радіо-телепередачі, проведено 1146 зустрічей із населенням.

Небезпечним для режиму лишалося «релігійне питання», в якому КДБ УРСР вбачав прояв підривних спрямувань західних спецслужб, закордонних клерикальних центрів та «ворожої й антигромадської діяльності церковно-сектантських елементів». Цю тему висвітлено у художній кінострічці «У полоні привидів», документальному фільмі «Обережно: екстремізм», 19 книгах і брошурах, 709 статтях, 263 передачах на радіо й телебаченні, на 509 тематичних вечорах.

Крім того, для дискредитації так званої реакційної ідеології сіонізму та підривних намірів ізраїльських спецслужб створено 2 телефільми, 5 книг, 168 публікацій, 72 радіопередачі, організовано 125 зібрань.

Значну увагу КДБ приділяв наданню консультативної допомоги творчим працівникам під час підготовки матеріалів із викриття іноземних спеціальних служб та їхніх ідеологічних центрів, що, на переконання відомства, організовували провокаційні антирадянські кампанії за кордоном та ворожі акції іноземців усередині республіки. Зазначені питання відображено у документальному кінофільмі «На мушці ваш мозок», у 12 книгах і брошурах, 570 публікаціях у пресі, 258 передачах та під час 902 вечорів.

Одне з першорядних завдань радянських органів держбезпеки полягало у проведенні спеціальних інформаційних операцій у західних країнах. Для цього підрозділи КДБ республіки мотивували лояльні видання та авторів, надавали їм конкретну допомогу з підготовки, створення та просування за кордоном пропагандистських і контрпропагандистських матеріалів.

Так, Комітет намагався спростувати західні «провокаційні» кампанії довкола теми радянської військової загрози, натомість звинувачуючи правлячі кола США та їх союзників по НАТО у розв'язуванні гонки озброєнь. Одночасно поширювалися компрометуючі дані щодо підготовки «інформаційних диверсій» за участю іноземних спецслужб і пов'язаних із ними так званих закордонних націоналістичних, сіоністських та інших антира-

дянських організацій, їхніх представників, «зрадників батьківщини» й «відщепенців».

У 1985 р. було підготовлено та розповсюджено серед іноземних читачів 9 книг та брошур українською, англійською, французькою і німецькою мовами, у 26-ти закордонних виданнях опубліковано 647 тенденційних матеріалів. Такі публікації вийшли й на сторінках «Торонто Стар» (Канада), «Вельт цайт» (ФРН), «Філадельфія Інквайрер» (США). У призначеній для розповсюдження на Заході газеті «Вісті з України» вміщено 83 статті антиоунівської спрямованості, а по іномовленню проведено 223 радіо-ефіри українською, англійською, німецькою мовами. Крім того, КДБ забезпечував передачу за кордон республіканської, обласної та районної періодики, у якій до 40-річчя перемоги над гітлерівською Німеччиною розміщували матеріали щодо «злочинної сутності ОУН-УПА» у воєнні роки. За даними кадебістів, на основі цих статей деякі видання з США, Канади, ФРН та Аргентини підготували спецвипуски, що начебто мали значний суспільний резонанс.

КДБ докладав зусилля, аби продемонструвати світовій громадськості нібито миролюбну політику СРСР, переваги радянської політичної системи і способу життя.

Аби у власних громадян не виникало сумнівів у правильності партійних рішень, у ЗМІ публікували інтерв'ю іноземців – учасників міжнародних зустрічей, громадських, політичних і релігійних діячів, вчених та бізнесменів, які після відвідування республіки були у «захваті» від радянської дійсності. У 1985 р. опублікували 156 таких відгуків із позитивною оцінкою життя в СРСР та критикою Заходу⁸.

Отже, у перший рік перебудови українські кадебісти традиційно зосередилися на боротьбі з «розвідувально-підривною діяльністю ворожих спецслужб, закордонних націоналістичних та інших антирадянських центрів», на захисті державних секретів, економіки й транспорту від спрямувань противника, вдосконаленні управління, зміцненні дисципліни, порядку, підвищенні бойової і мобілізаційної готовності. Саме про ці

⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1232, арк. 59–62.

складові агентурно-оперативної діяльності йшлося на республіканській колегії «Про підсумки роботи КДБ УРСР за 1985 р. та завдання органів держбезпеки республіки згідно рішень квітневого та жовтневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРСР» 21 січня 1986 р. Питання щодо перегляду підходів до інформаційно-пропагандистського забезпечення на ній не обговорювалися⁹.

Свою подальшу діяльність КДБ дещо скоригував після XXVII з'їзду КПРС. Завдання відомства знайшли відображення у новій програмі партії, політичній доповіді та резолюції до неї. Акцент у роботі Комітету був зроблений на викритті й припиненні антирадянських акцій іноземних спецслужб та охороні державних кордонів.

Виступаючи перед делегатами з'їзду, В. Чебриков значну увагу приділив темі ідеологічних диверсій, начебто спрямованим проти СРСР ззовні. Він стверджував, що метою такого втручання був ворожий вплив на думки та настрої радянських людей, підрив їх віри в комуністичні ідеали та повернення проти існуючого ладу.

Тож у політичній доповіді зазначався тісний взаємозв'язок політичної й ідейно-виховної діяльності зі всіма іншими задачами прискорення соціально-економічного розвитку країни, що корелювалося зі специфікою роботи органів держбезпеки. Адже ідейне виховання населення завжди становило для кадебістів невід'ємну складову забезпечення безпеки держави і суспільства. Про важливість цієї форми впливу на громадян йшлося на найближчій колегії КДБ СРСР 26 березня 1986 р.¹⁰

Прямими вказівками щодо організації оперативно-службової діяльності стали також партійні настанови на розширення гласності у роботі державних органів, підвищення поінформованості населення про ухвалені рішення та хід їхнього виконання, «загальна демократизація», посилення ролі засобів ма-

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 437, арк. 36–41.

¹⁰ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 812, арк. 9–10; спр. 815, арк. 26–27; Матеріали XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1986. – С. 61, 110, 160–170; *Голушко Н. В спецслужбах трёх государств*. – М.: Кучково поле, 2012. – С. 61

сової інформації під час здійснення ідейно-виховних та інших пропагандистських заходів¹¹.

У роки перебудови базовим принципом для відомства залишалася «опора на маси», а гласність розглядалася як вияв «активного зв'язку з народом». Коли стара адміністративна система почала руйнуватися, КДБ намагався створити ілюзію сучасної і високоефективної спецслужби, що захищала інтереси громадян й успішно боролася із зовнішніми та внутрішніми загрозами. Аби втримати позитивну репутацію у суспільній думці, Комітет поступово почав приділяти більше уваги сфері зовнішніх комунікацій та іміджевим проектам. Інформування населення про різні аспекти діяльності, роз'яснювальна, загально-профілактична, патріотично-виховна, пропагандистська і контрпропагандистська робота були спрямовані на переконання громадян у доцільності існування КДБ, досягненні суспільної підтримки й довіри. Тих, на кого офіційна пропаганда не діяла, традиційно записували до «політично незрілих» або «антисоветчиків», котрі, начебто за вказівками Заходу, намагалися послабити Радянський Союз через «ідеологічну диверсію».

Власне, з «ідеологічною диверсією» радянські спецслужби почали боротися практично з моменту захоплення влади більшовиками. Ворог їм вбачався звідусіль, а будь-які прояви свободи слова, критика суспільно-політичного ладу, відстоювання національних інтересів відразу ж сприймалися як серйозні загрози тоталітарному режиму. Органи державної безпеки розглядали ідеологічну диверсію як одну з основних форм підривної активності іноземних спеціальних служб, їхніх ідеологічних та пропагандистських центрів, спрямовану на розхитування «соціалістичного світогляду радянських людей», формування у громадян «чужих суспільству поглядів і настроїв, підштовхування їх до антирадянської діяльності»¹².

У горбачовський період кількість таких «викликів» перед Комітетом повсякчас зростала. Про це свідчило постійне роз-

¹¹ Материалы XXVII съезда... – С. 109, 315.

¹² ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 826, арк. 13–14; Чебриков В. Перестройка и работа чекистов // Правда. – 1988. – 2 сентября.

ширення п'ятого управління КДБ СРСР – головного підрозділу у структурі органів держбезпеки по боротьбі з ідеологічними диверсіями. Якщо спочатку до нього входило 6 відділів, то в роки перебудови їх кількість зросла до 15. У 1980-ті рр. штат управління союзно-республіканського відомства налічував понад 400 співробітників. Усього ж у його складі нараховувалося майже 2,5 тис. осіб¹³.

Слід зазначити, що роботі п'ятого управління приділено значну увагу у спогадах М. Голушка, зокрема у контексті боротьби КДБ із національно-визвольним рухом. Але у книзі повсякчас повторювалися радянські наративи, тому ці мемуари можна розглядати як елемент сучасної інформаційної війни російських спецслужб проти України¹⁴.

Отже, у роки перебудови КДБ СРСР зіткнувся з дилемою: з одного боку, він мав забезпечувати втілення курсу партії на демократизацію і гласність, демонструючи при цьому власну відкритість, а з іншого – всіляко боровся з неминучою активізацією суспільно-політичних процесів та реальними демократичними перетвореннями в країні. Особливу стурбованість органів державної безпеки викликала ситуація у радянській Україні.

Саме у такій тональності 27 березня 1986 р. пройшла колегія республіканського відомства «Про практичні заходи органів КДБ УРСР із виконання завдань згідно рішень XXVII з'їзду КПРС». Вона затвердила перелік організаційних заходів, що передбачали підпорядкування всієї оперативно-службової діяльності цілям підвищення розвідувальної, контррозвідувальної роботи, забезпечення безпеки держави та суспільства від підривних дій супротивника. Одним із провідних завдань для українських кадебістів лишалася наступальна боротьба на ідеологічному фронті, де головними ворогами визначили іноземні спецслужби, оунівські, сіоністські, клерикальні та інші «підривні центри, що інспірували на території республіки виникнення антирадянського підпілля»¹⁵.

¹³ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава... – С. 72–73.

¹⁴ Голушко Н. В спецслужбах трёх государств.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 437, арк. 139–150.

Занепокоєння чекістів викликала також інформаційна ситуація за кордоном, де начебто посилювалися наклепницькі кампанії, спрямовані на зниження значущості нового партійного курсу. Тим паче, що такі «шкідливі» думки могли просочитися до радянських громадян. Тому КДБ УРСР отримав доручення у другому кварталі 1986 р. розробити та провести конкретні корективи з активізації участі у контрпропагандистській роботі, а по суті посилити пропагандистський вплив на закордонного споживача. Загалом же упродовж півроку підрозділи держбезпеки республіки мали доповнити 10 довготривалих операцій із

«донесення до правлячих кіл та спецслужб супротивника думки щодо безперспективності використання закордонних ОУН у підривної діяльності проти СРСР, недопущення об'єднання оунівців із сіоністами, посилення протиріч у націоналістичному середовищі за кордоном, відриву рядової еміграції з-під впливу наццентрів»¹⁶.

Крім того, відомству належало підвищити дієвість профілактичних заходів й активізувати участь у виховній функції держави: долучатися до здійснюваного партійними органами патріотичного та інтернаціонального виховання громадян¹⁷.

Тема ідеологічного протистояння була однією із центральних на зборах політичного активу КДБ СРСР 31 березня 1986 р., де йшлося про розгортання «гострої боротьби за свідомість людей, їхнє світосприйняття». За твердженням керівництва Комітету, пропагандистські служби Заходу та закордонні центри ідеологічної диверсії для підриву соціально-політичного устрою та «ідейної єдності суспільства» широко використовували «націоналістичні упередження і релігію». Відповідно від органів державної безпеки, й особливо п'ятого управління, вимагали більш активних та прицільних дій: частіше організовувати контрпропагандистські заходи із викриття противника, а також із «правильних» позицій інформувати світову громадськість про події у Радянському Союзі. Значна увага при-

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 437, арк. 150.

¹⁷ Там само, арк. 153–154.

ділялася профілактичній роботі щодо «політично незрілих громадян та осіб із помилковими поглядами»¹⁸.

Варто зауважити, що про важливість донесення до широкого загалу «потрібних» меседжів йшлося у політичній доповіді на XXVII з'їзді КПРС. Так, у виступі генсек Михайло Горбачов приділив увагу зростаючій ролі ЗМІ, які парадоксально водночас називав «засобом гласності й громадського контролю» та «виразником партійної думки», що був поруч із пропагандою. При цьому радянським журналістам приписувалося вдумливо підходити до висвітлення подій, не гнатися за сенсаціями¹⁹.

Невдовзі після цього сталася подія, що красномовно продемонструвала реальний стан «гласності та демократії» у Радянському Союзі. Коли у квітні 1986 р. світ сколихнула аварія на Чорнобильській АЕС, керівництво СРСР до останнього намагалось приховати цю техногенну катастрофу, її реальні масштаби та наслідки не лише від міжнародного співтовариства, але й від власних громадян. За збереженням інформаційного вакууму ретельно стежив Комітет державної безпеки. На початку травня 1986 р. у КДБ СРСР склали перелік відомостей із 26 пунктів щодо подій на ЧАЕС, що підлягали засекреченню. Намагаючись применшити масштаби катастрофи, радянські спецслужби контролювали, щоб інформація про неї не просочилася до ЗМІ та навіть не циркулювала у приватних розмовах. Зрештою, така мовчанка стала одним із каталізаторів підйому суспільно-політичного руху, що наближав здобуття Україною незалежності²⁰.

Тим часом, нові партійні настанови було акумульовано у Програму перебудови оперативно-службової діяльності органів державної безпеки, розроблену на Всесоюзній нараді керівного складу органів та військ КДБ СРСР у травні 1986 р. Цей базовий документ у подальшому постійно доповнювався і конкретизувався на зборах партактиву, у низці рішень колегій, наказів та вказівок Комітету²¹.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 812, арк. 13–14.

¹⁹ Материали XXVII съезда... – С. 89, 119, 166.

²⁰ Чорнобильське дос'є КГБ... – С. 4–5.

²¹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 819, арк. 7; спр. 817, арк. 9–10; спр. 825, арк. 27.

Упродовж липня–жовтня 1986 р. на місцях і в центральному апараті відбулися робочі наради, де особовому складу довели травневі рішення керівництва та визначили завдання для кожного підрозділу²².

Про хід перебудови регіональні органи КДБ постійно звітували перед керівництвом союзного та республіканського відомств. Питання щодо пошуку і впровадження нових підходів, форм та методів роботи на місцях регулярно обговорювали на колегіях, зборах, нарадах.

Так, 20 листопада 1986 р. пройшла колегія КДБ УРСР «Про роботу УКДБ Івано-Франківської області з виховання у кожного співробітника високих моральних якостей, зміцнення дисципліни та організованості особового складу в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС». Зазначалося, що керівництво Управління зосередило зусилля на покращенні організаторської і політико-виховної роботи з кадрами, створенні атмосфери вимогливості та нетерпимості до недоліків, підвищенні якості й результативності оперативно-службової діяльності.

Для зміцнення зв'язку з громадянами та профілактики негативних, із точки зору кадебістів, суспільних процесів представники регіонального органу проводили лекції й бесіди з підвищення «політичної пильності» населення, тематичні вечори. До здійснення пропагандистських заходів залучали ЗМІ. Враховуючи особливості оперативної обстановки в регіоні, КДБ застосовував і такі специфічні форми роботи як сільські сходи з викриття так званої антинародної сутності українського буржуазного націоналізму, злодіянь бандитів ОУН–УПА та їх закордонних покровителів.

Водночас колегія відмічала, що керівництво і кадровий апарат УКДБ не повною мірою використовували наявні можливості для зростання ефективності здійснюваних організаційних і виховних заходів, їх практичної реалізації. Деякі співробітники повільно перебудовували свою роботу, не завжди творчо підходили до вирішення поставлених задач.

---

²² ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 815, арк. 3–4.

Така ситуація загалом була типовою і для інших регіонів країни, недарма ж радянську Україну називали «заповідником застою». Тож за підсумками засідання начальники КДБ УРСР і УКДБ областей отримали низку доручень: посилити щоденний контроль за діяльністю керівних та оперативних співробітників, виховувати в них прагнення «діяти по-новому», застосовувати на практиці більш ефективні прийоми й методи роботи, раціонально використовувати сили й засоби, дбати про зростання професійного рівня особового складу, підвищити вимоги до підбору й розстановки кадрів²³.

Наприкінці грудня 1986 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького надійшла чергова доповідна від голови КДБ УРСР про підсумки роботи за рік із підготовки творів літератури та мистецтва, присвячених функціонуванню КДБ та посиленню «політичної пильності» громадян. Українські чекісти звітували про надання допомоги партійним, радянським і творчим організаціям у проведенні 3120 тематичних вечорів та сільських сходів, створенні 1 художнього й 17 документальних кіно- і телефільмів, підготовці до друку 112 книг і брошур, 2930 статей, 1366 радіотелепередач, спрямованих проти західних спецслужб, «центрів ідеологічної диверсії, націоналістів, церковників та інших ворожих елементів».

Тривала робота із популяризації історії та діяльності органів держбезпеки. Цій тематиці присвячено художній фільм «На вістрі меча» і документальний – «Комісар загону особливого призначення», 11 книг, 109 статей, 115 вечорів і читачьких конференцій, 16 ефірів.

Під старими гаслами тривала боротьба КДБ із представниками українського національного руху. У 1986 р. чекісти долучилися до створення 4-х документальних кіно- і телефільмів («Іменем закону», «Хто вони – тихі сусіди», «Відплата», «Ганебний альянс»), 14 книг та брошур, 583 статей, 535 радіопередач, проведення 842 тематичних вечорів та сільських сходів.

Для протидії «підривним устремлінням закордонних клерикальних центрів та антигромадської активності церковно-

---

²³ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 438, арк. 443–448.

сектантських елементів» вийшло 4 документальні стрічки, 13 книг і брошур, 665 публікацій, 320 радіо-телепередач, відбулися 474 тематичні вечори.

У межах інформаційних кампаній проти сіоністських організацій та ізраїльських спецслужб створено 4 документальних телефільми, 7 книг, 145 статей, 59 передач на радіо та телебаченні, пройшло 101 тематичне зібрання²⁴.

КДБ УРСР продовжував боротися також із західними спеціальними службами, їхніми ідеологічними центрами за кордоном. Для цього консультативну допомогу кадебісти надали під час зйомок 4-х документальних фільмів, написання 11 книг і брошур, 674 публікацій, підготовки 242 радіо-телепередач, 935 тематичних вечорів.

У цей час органи держбезпеки почали активніше використовувати можливості ЗМІ, лекційну пропаганду, тематичні заходи для здійснення ідейного, патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих, підвищення їх «політичної пильності». За ініціативи кадебістів було надруковано 537 статей, організовано 165 радіопередач, 500 вечорів. До проведення пропагандистських заходів залучали ветеранів органів і військ КДБ, які провели 10609 лекцій і бесід, підготували 74 публікації, 29 передач, 153 тематичні заходи.

У 1986 р. до 23 емігрантських видань США, Канади, Франції, Бельгії, Аргентини, Австралії, ФРН «просунуто» 630 контрпропагандистських матеріалів. За кордоном виходили книги із вигідною для КДБ пропагандистською риторикою. У газеті «Вісті з України» опубліковано понад 80 статей антиоунівської спрямованості. На іномовленні вийшло 220 програм.

Товариство «Україна» видало та поширило за кордоном через можливості Комітету 14 брошур із пропагандою так званих радянських мирних ініціатив, досягнень радянської України, викриття західних антирадянських кампаній.

У вітчизняних ЗМІ оприлюднили 200 «позитивних» інтерв'ю з іноземцями²⁵.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1242, арк. 45–47.

²⁵ Там само, арк. 47–49.

28 січня 1987 р. пройшло засідання колегії «Про підсумки роботи КДБ УРСР за 1986 р. і задачі органів держбезпеки республіки згідно рішень XXVII з'їзду КПРС та установок Всесоюзної (травень 1986 р.) наради керівного складу органів і військ КДБ СРСР».

Попри численні гасла та заклики керівництва щодо важливості переходу на нові принципи діяльності, республіканська колегія змушена була констатувати, що глибоких та якісних змін на головних напрямках чекістської роботи поки не відбулося. Цікаво, що незважаючи на офіційні звіти, відмічалася недостатня кількість контрпропагандистських заходів щодо протидії «підривним задумам закордонних, націоналістичних, сіоністських, клерикальних та інших антирадянських організацій», що проводилися, зокрема, п'ятим управлінням, а також УКДБ у Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській областях²⁶.

Помітніші зрушення у публічній діяльності відомства спостерігалися після січневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. На пленумі М. Горбачов підкреслював, що органи державної безпеки володіли «ідейно загартованими, відданими партії й народу, професійно підготовленими кадрами», які й надалі мали виявляти і припиняти ворожі підступи проти СРСР. При цьому співробітників правоохоронних структур зобов'язали неухильно виконувати оновлені партійні настанови, «наполегливо вчитися працювати в умовах розширення демократії і гласності, спираючись на довіру й підтримку всього народу»²⁷.

На зборах партактиву КДБ СРСР 14 лютого 1987 р. зазначалося, що хоча переважна частина співробітників начебто розділяла ідеї перебудови, проте «деякі товариші не поспішали переходити до активних практичних дій». Серед недоліків відмічалася низька віддача, недостатнє володіння оперативною обстановкою, застарілі підходи у поточній роботі, брак

²⁶ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 444, арк. 52–55.

²⁷ О перестройке и кадровой политике партии. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева 27 января 1987 года // Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 27–28 января 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – С. 62.

ініціативи й творчості. Тому одним із центральних завдань Комітету була необхідність навчити особовий склад ефективно працювати в умовах «нової політичної та моральної атмосфери, що складалася в суспільстві» та допомогти у «перебудові мислення» співробітників. При цьому специфічні методи спецслужби мали чітко вписуватися у процес розвитку й поглиблення так званої соціалістичної демократії²⁸.

Звісно, у доповіді йшлося і про подальше зміцнення зв'язку з населенням. Акцент робився на роз'яснювальній і профілактичній роботі, попередженні антигромадських проявів.

«Тут ми можемо та повинні використовувати гласність у повній мірі, постійно дбати, щоб наші чекістські акції були добре зрозумілі трудящим, знаходили у них цілковиту підтримку. Цього можна досягти лише за умови ретельної підготовки пропагандистського забезпечення здійснюваних заходів, використання достовірних, глибоко перевірених матеріалів», –

зауважував В. Чебриков²⁹.

Гласні форми профілактики рекомендувалося проводити із широким залученням громадян, щоб вони «відчували відповідальність і причетність» до вирішення питань, що торкалися інтересів держбезпеки.

«Чим краще трудящі розбираються у питаннях державної безпеки, тим активніше і свідоміше вони включаються у справу її забезпечення», –

повсякчас наголошували у відомстві³⁰. До здійснення загальної профілактики приписувалося інтенсивніше залучати засоби масової інформації. При цьому відзначалося, що чимало підрозділів уже мали досвід пропагандистського забезпечення чекістських заходів, викриття підривних спрямувань супротивника, профілактики через друк, радіо, телебачення. За матеріалами КДБ виходили статті, нариси, книги, документальні, теле- та радіопередачі. Водночас, за словами керівництва, цій практиці

²⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 817, арк. 7–12; спр. 819, арк. 7; спр. 826, арк. 4; *Чебриков В.* Перестройка и работа чекистов.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 817, арк. 13.

³⁰ Там само, спр. 822, арк. 58.

не вистачало динамізму та оперативності. Тому Комітет мав забезпечити вихід експрес-інформації «по гарячих слідах», активізувати підготовку документальних фільмів про радянські спецслужби³¹.

Про необхідність розширення зв'язків із громадянами, гласність та законність йшлося на колегії КДБ СРСР 25 березня 1987 р. «Щодо заходів із подальшого зміцнення соціалістичної законності в діяльності органів державної безпеки СРСР і військ КДБ СРСР». Зазначалося, що тогочасний етап розвитку країни вимагав від кадебістів подальшого утвердження законності, захисту конституційних прав і законних інтересів громадян, впровадження гласності. Останню колегія вимагала розвивати у напрямку попередження антигромадських проявів, збереження державних секретів, недопущення надзвичайних ситуацій в економіці, охороні кордонів.

Для забезпечення цих завдань співробітники КДБ проводили виступи і бесіди з партійним, радянським, комсомольським активом, трудовими колективами, організовували оприлюднення в пресі й на телебаченні інформації про викриття ворожих розвідників та агентів, у тому числі серед іноземних дипломатів і журналістів, про акції ідеологічної диверсії противника, про розкриття економічних злочинів, боротьбу з контрабандою, незаконним обігом наркотиків, розшук злочинців, які скоїли тяжкі злочини у роки Другої світової війни.

Пожвавилася підготовка документальних і художніх творів за матеріалами ВНК–КДБ, фільмів, спектаклів, телерепортажів про роботу радянських спецслужб у різні історичні періоди.

У центральній пресі зустрічалися також поодинокі публікації критичного спрямування, як наприклад, оприлюднення фактів порушення законності співробітниками УКДБ по Ворошиловградській області та заходи, вжиті щодо винних. Такі кроки певною мірою сигналізували громадянам про відкритість і демократизацію КДБ та зростання гласності у діяльності відомства³².

³¹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 817, арк. 17–18.

³² Там само, спр. 822, арк. 63–64.

Водночас на колегії КДБ УРСР 27 березня 1987 р. «Про практичні заходи органів держбезпеки Української РСР по виконанню завдань згідно підсумків та установок січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС і рішення колегії КДБ СРСР від 4 лютого 1987 р.» знову зазначили повільні темпи перебудови й утвердження нового стилю в оперативно-службовій діяльності та роботі з кадрами. Підкреслювалося, що активізація перебудовчих процесів та підвищення ефективності чекістських заходів перебували у прямій залежності від вдосконалення рівня кадрової роботи. Тому керівники підрозділів мали зосередити увагу на розвитку ініціативи та творчої активності особового складу, поліпшувати стиль управління, а на керівні посади висувати компетентних, енергійних співробітників, які глибоко усвідомлювали необхідність якісних змін та могли

«креативно втілювати лінію партії в умовах соціально-економічних змін та подальшої демократизації радянського суспільства»³³.

Крім роботи «над собою», чекістам наказували зміцнювати щоденний зв'язок із трудовими колективами і громадськістю для надання більшої цілеспрямованості та предметності у справі надійного забезпечення державної безпеки. Так, у другому кварталі 1987 р. їм належало визначити шляхи подальшого покращення якості інтернаціонального виховання і зростання «політичної пильності» громадян. Ця вимога була закріплена у наказі КДБ СРСР № 0365 1986 р. «Про участь органів держбезпеки в реалізації установок XXVII з'їзду КПРС з посилення ідейно-виховної роботи». Колегія приписувала позбутися «спрощеного й формального підходу» до публічних виступів та проведення тематичних вечорів, а протягом півроку оновити матеріали лекцій і бесід.

Також керівному складу доручали посилити контроль за своєчасним і всебічним розглядом листів та заяв громадян. Питання організації прийому відвідувачів й опрацювання письмових звернень в першому півріччі обговорювалися на засіданнях рад при начальниках управлінь та на оперативних нарадах у підрозділах КДБ УРСР.

³³ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 444, арк.147–150.

Слід зазначити, що у Комітеті щомісяця узагальнювали інформацію щодо кількості відвідувачів, а також прийнятих у секретаріаті і розглянутих у КДБ УРСР листів, заяв, скарг громадян та рапортів співробітників. Такі звіти надсилали також регіональні органи та підрозділи центрального управління. Ці дані групувалися за кількісним, тематичним, територіальним критеріями, залежно від категорії відправників (партійних і радянських органів, правоохоронних відомств, від редакцій засобів масової інформації, співробітників, ветеранів та членів їх сімей, колективні, особисті звернення, анонімні повідомлення). Окремому розгляду підлягали скарги на неправомірні дії та поведінку співробітників КДБ.

Упродовж другого кварталу 1987 р. підлягав узагальненню досвід загально-профілактичної роботи по зміцненню зв'язків із населенням у Львівській, Тернопільській і Донецькій областях, а конкретні рекомендації щодо реалізації цих заходів мали бути розіслані на місця³⁴.

Питання вдосконалення кадрової політики розглядалися і на колегії КДБ СРСР 5 червня 1987 р. «Про завдання із перебудови роботи з кадрами в органах та військах КДБ СРСР у світлі вимог січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС»³⁵.

У липні 1987 р. на нараді керівного складу, секретарів парткомів і партбюро підрозділів центрального апарату КДБ СРСР відбулося підведення підсумків із розширення демократії та гласності в діяльності органів державної безпеки за перше півріччя³⁶.

Як зазвичай, йшлося про намагання західних країн скористатися «процесами демократизації» та створити труднощі на шляху перебудови. Іноземні спецслужби й так звані закордонні антирадянські центри звинувачували у цілеспрямованому та диференційованому впливі на різні групи населення. Це, начебто, робилося для насадження політичного й ідеологічного плюралізму, інспірування створення легальної опозиції та анти-

³⁴ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 444, арк. 156.

³⁵ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 825, арк. 38.

³⁶ Там само, спр. 819, арк. 7–8.

радянських підпільних структур. На переконання КДБ, противник намагався на ревізійоністській, націоналістичній основі використати схильних до ідейних коливань представників інтелігенції та молоді. Закиди у зв'язках із Заходом, перешкоджанні перебудові та дискредитації правлячої партії лунали також на адресу «неформальних» громадських організацій³⁷.

Причому появу таких «неформальних груп» і організацій дозволив сам правлячий режим. У другій половині 1980-х рр. керівництво СРСР було змушене відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням та звільнити із в'язниць і заслання політичних в'язнів. Так режим шукав собі нових союзників, а здобув політичну опозицію.

У цей час до України повернулися понад 300 політичних бранців та дисидентів. Зокрема, наприкінці 1987 р. вийшли на волю відомі правозахисники В. Чорновіл і М. Горинь, у січні 1989 р. – Л. Лук'яненко. З еміграції повернувся також один із засновників Української гельсінської групи М. Руденко. Із Кримінального кодексу УРСР виключили статті, за якими судили людей за їхні ідейні переконання та критику на адресу влади. Все це стимулювало подальший розвиток суспільно-політичних процесів.

У 1987 р. створено Комітет захисту української католицької церкви (Львів), Український культурологічний клуб (Київ), «Товариство Лева» (Львів), у наступні роки, «Народний союз сприяння перебудові» (Одеса), «Комітет підтримки перебудови» (Ворошиловград) та ін. Більшість із цих організацій засуджували режим, критикували його провальну економічну політику, створювали незалежну пресу, проводили збори та протестні акції.

Крім того, помилування засуджених за антирадянську діяльність керівництво КДБ розглядало як спосіб заглушити «пропагандистські кампанії на Заході довкола питання “політв'язнів у СРСР” та продемонструвати “силу соціалістичного устрою, його гуманізм”»³⁸.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 819, арк. 11–14.

³⁸ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава... – С. 89–91.

При цьому звільнення ув'язнених не означало реабілітацію і про перегляд політичної оцінки їх дій не йшлося.

Так зростання соціально-політичної активності громадян стало новим фактором оперативної обстановки, яким начебто намагалися скористатися «ворожі та антигромадські елементи»³⁹.

У Комітеті стверджували, що спецслужби західних країн надали своїм однодумцям вказівки скористатися розширенням гласності, критики й самокритики, посиленням контролю за дотриманням законності і прав людини та розгорнути наступальні дії із залученням широких верств суспільства.

«Кожному соціальному виступу чи невдоволенню необхідно негайно надавати національний характер. Національно-політичні цілі мають бути домінуючими мотивами, навіть якщо першою причиною була не в цьому», –

цитували нібито іноземні інструкції у КДБ⁴⁰.

Серед серйозних викликів для секретного відомства також називалося розширення західної радіопропаганди на радянську аудиторію. Як пізніше переконував Голова КДБ, американські советологи і соціологи підірвали закордонних радіоцентрів під час конспіративної війни проти СРСР озброїлися таким собі «ефектом нереалізованих очікувань». Суть методу, за словами В. Чебрикова, полягала в акумуляції суспільної думки у країні, спекуляція на об'єктивній різниці між проголошеними цілями перебудови і рівнем суспільних відносин та добробуту радянських громадян. У такому ідеологічному впливі на радянську аудиторію Комітет звинувачував, зокрема, «Радіо Свобода». Радіостанції приписували інспірування песимістичних настроїв та недовіри громадян до перебудови, компрометацію керівників економічних галузей, відомств і підприємств, розпалювання міжнародної ворожнечі, релігійного фанатизму, деструктивний вплив на молодь⁴¹.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 819, арк. 15–17; *Голушко М.* В спецслужбах трёх государств. – С. 181–182; *Вятрович В.* Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – С. 197–200.

⁴⁰ *Голушко М.* В спецслужбах трёх государств. – С. 42–43.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 819, арк. 17–18; спр. 825, арк. 14; спр. 839, арк. 13–15.

Для протидії цим «загрозам» органам та підрозділам КДБ рекомендувалося здійснювати контрпропагандистські заходи із залученням фахівців з історії, філософії, соціології, права, ширше використовувати ЗМІ для викриття організаторів антирадянських акцій, випередження противника у подачі інформації з актуальних суспільно-політичних питань.

У виступі В.Чебриков не оминув увагою і питання щодо уміння кадрів працювати у нових умовах. Голова КДБ СРСР констатував, що окремі керівники фактично ігнорували вимоги про перебудову діяльності органів державної безпеки.

«Керівництво Комітету неодноразово попереджало, наприклад, голову КДБ УРСР С.Н. Муху, щоб він та деякі інші керівні робітники КДБ республіки визнали свою особисту відповідальність за втілення в життя сьогодишньої лінії партії та установок КДБ СРСР, відмовилися від адміністративно-бюрократичного стилю в роботі. Але цього не сталося», –

вказував він. Саме цим пояснювалося управлінське рішення від 21 травня 1987 р. щодо заміни генерал-лейтенанта С. Мухи на генерал-майора М. Голушка⁴².

Пізніше в інтерв'ю «Мислити та працювати по-новому», опублікованому у збірнику КДБ СРСР до 70-річчя органів ВНК–КДБ, новопризначений керівник республіканського відомства підкреслював, що увага Комітету зосереджувалася навколо впровадження демократичних методів, рішучої відмови від одностороннього наказного стилю, який призвів до того, що деякі керівники стали відриватися від колективів, активну роботу замінювати «засіданством» і дрібною критикою підлеглих. У цей час було звільнено сім начальників управлінь у Ворошиловградській, Донецькій, Львівській, Полтавській, Сумській, Херсонській та Миколаївській областях⁴³.

На думку Василя Даниленка, відсутність ентузіазму у рядах кадебістів диктувалася об'єктивними й суб'єктивними чинни-

⁴² ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 819, арк. 18, 21–22; Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 158–160.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 822, арк. 17–19; В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – С. 203.

ками, що мали історичне підґрунтя. Так противники демократизації суспільства заявляли, що органи держбезпеки зобов'язані відстоювати непорушність існуючого режиму. У вищих ешелонах КДБ до останнього вважали, що для співробітників Комітету головною була каральна, а не виховна функція⁴⁴.

Помітним аспектом діяльності відомства, активізація якої припала на початок перебудови, стала участь у реабілітації жертв сталінських репресій. Цей крок став прямим наслідком «політики максимальної відкритості». Адже досить скоро гласність почала розростатися, а «критика та самокритика» вийшли на новий рівень. Відтак суспільство стало порушувати незручні теми, переосмислювати факти й події минулого, зрештою розпочався процес ліквідації «білих плям» в історії, однією з яких були політичні репресії.

До того ж, у середині 1980-х рр. у закордонній та вітчизняній пресі з'явилася низка публікацій щодо злочинів радянських спецслужб сталінського періоду. У центрі суспільної уваги опинилося викриття масових вбивств, скоєних каральними органами у 1930-х – 1950-х рр. КДБ ототожнювали з попередниками – НКВС і МДБ, історія яких стала предметом безпрецедентної критики та засудження. Тоді ж популярність в СРСР отримала книга Р. Конквеста «Великий терор», що з'явилася на Заході ще в 1960-х рр. та перевидана в Союзі наприкінці 1980-х⁴⁵.

28 вересня 1987 р. було створено спеціальну Комісію політбюро ЦК КПРС із додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями, що мали місце у період 1930-х – початку 1950-х рр. Її очолив М. Соломенцев, а з 11 жовтня 1988 р. головою став секретар ЦК КПРС О. Яковлев, один із головних архітекторів перебудови, який курував у ЦК КПРС питання ідеології, інформації та культури. До складу Комісії увійшов і Голова КДБ СРСР⁴⁶.

---

⁴⁴ Політичні протести й інакодумство в Україні. – С. 33.

⁴⁵ Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина... – С. 3–5; Хлобустов О. КГБ без прикрас 1954–1991 годы: [Электронный ресурс].

⁴⁶ Постановление Политбюро ЦК КПСС об образовании Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х годов.

Аналогічні інституції організовували також у союзних республіках. Комісію ЦК КП України з координації процесу реабілітації очолив другий секретар В. Івашко.

У Комітеті держбезпеки постійно підкреслювали важливість реабілітації жертв політичних репресій для правильного розуміння минулого, «правдивого аналізу» та оцінки історичних подій. Тож ця діяльність розглядалася як «завдання виняткової політичної ваги»⁴⁷.

Тема репресій лишалася однією із ключових в інформаційному протиборстві радянських та іноземних спеціальних служб. За словами М. Голушка, Захід просував тезу про відповідальність КДБ за ці злочини, аби ослабити та скомпрометувати його в очах громадськості. Натомість контраргументом Комітету було те, що він стояв в авангарді процесів розсекречення архівних матеріалів та опікувався проблемами реабілітації незаконно репресованих осіб.

«Чекісти в такій же мірі зацікавлені в цьому очищенні, оскільки беззаконня і тяжкі репресії в минулому торкнулися і самих органів держбезпеки», –

наголошував Голова КДБ УРСР⁴⁸.

Кадебісти не лише публічно заперечували свою причетність до злочинів сталінської доби, але й підкреслювали, що співробітники державної безпеки також постраждали від політичних репресій. Так, за оцінками КДБ, у 1930-ті рр. в жорна тоталітарної каральної машини потрапили понад 20 тисяч чекістів⁴⁹.

Повертаючись до реалізації принципу гласності у діяльності секретного відомства, необхідно зазначити, що це питання роз-

---

28 сентября 1987 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 109; *Подкур Р.* Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження» // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 2011. – Вип. 37. – С. 32.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 465, арк. 34.

⁴⁸ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 827, арк. 55;

⁴⁹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 465, арк. 34; ф. 13, оп. 1, спр. 826, арк. 7–9; спр. 827, арк. 53–56; спр. 842, арк. 5; *Голушко М.* В спецслужбах трёх государств. – С. 40, 316–336; *Чебриков В.* Перестройка и работа чекистов.

глядалося 1 грудня 1987 р. на засіданні політбюро ЦК КПРС. Йому передувала записка КДБ від 24 листопада 1987 р., де, зокрема, йшлося, що попри помітне висвітлення в засобах масової інформації даних щодо розкриття спрямувань і припинення ворожих акцій противника, існувала потреба у розширенні обсягів поінформованості громадян щодо функціонування радянських спецслужб.

«Гласність – одна з основних форм активного зв'язку органів держбезпеки з трудящими. Але сьогодні наші співгромадяни знають про органи державної безпеки далеко не все, що повинні знати. Трапляється, що інформація з боку КДБ не встигає за подіями, часом залишається без реагування огульна критика, а часом і зловмисні випадки на адресу КДБ», –

нарікали у відомстві. Тому керівництво Комітету вважало за необхідне здійснити низку додаткових заходів, які сприяли б розширенню гласності, укріпленню зв'язків із населенням і мали б важливе попереджувальне і профілактичне значення.

Підсумком обговорення в ЦК КПРС стало ухвалення постанови «Про заходи із розширення гласності в діяльності органів КДБ СРСР»⁵⁰.

На цьому завершився перший етап розбудови системи зовнішніх публічних комунікацій радянських спецслужб у горбачовську добу. Розширенню гласності у діяльності КДБ дала поштовх Всесоюзна науково-практична конференція «Подальша демократизація радянського суспільства та перебудова у роботі органів державної безпеки», що відбулася 10–12 грудня 1987 р.

Таким чином, на практиці нові партійні директиви щодо демократизації органів державної безпеки втілювалися через проведення зустрічей із трудовими колективами та громадами, що проходили у формі лекцій, бесід, тематичних вечорів; зростання контролю за розглядом звернень і прийомом гро-

⁵⁰ Постановление Политбюро ЦК КПСС «О мерах по расширению гласности в деятельности органов КГБ СССР». 1 декабря 1987 г. Комментарий КГБ СССР // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 11. – С. 22.; Хлобутов О. КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. – С. 346; Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 96.

мадян; забезпечення підготовки тенденційних статей, нарисів, книг, документальних і художніх фільмів, теле- й радіопередач, присвячених історії та функціонуванню ВНК–КДБ.

Водночас впровадження нових підходів і форм роботи відбувалося як в центрі, так і на місцях повільно, повсякчас нашою хуючись на неготовність особового складу до змін. У відповідь на опір системи посилювався контроль управлінської ланки, зокрема через «скидання кадрового баласту». Від співробітників держбезпеки вимагали діяти творчо та «по-новому», додати пропагандистським заходам більше оперативності й динаміки, активніше залучати громадськість, дбати про імідж та подолання негативних стереотипів у суспільстві. Для цього оновлювалася риторика публічних виступів, до реалізації інформаційних акцій залучали фахівців із суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін, ветеранів органів та військ КДБ.

Помітне місце серед форм здійснення зв'язків із громадськістю займали помилування осіб, засуджених за антирадянську діяльність, та участь представників відомства у реабілітації жертв сталінських репресій. Крім того, з ініціативи Комітету державної безпеки на шпальтах газет почали з'являтися поодинокі матеріали щодо правового реагування на викриті факти порушення законності у його роботі.

Проте на початковому етапі перебудови зазначені заходи були розрізненими та несистемними, а взаємодія між структурними підрозділами недостатньо скоординованою. Тож перспективним напрямком подальшої розробки теми зовнішніх публічних комунікацій КДБ УРСР є дослідження реалізації принципу гласності у діяльності радянських спецслужб у 1988–1991 рр.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2010). KDB URSR ta neformal'ni ob'iednannia v period «horbachovs'koi perebudovy». *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – NaUKMA Research Papers. History*, 104, 68–77. [In Ukrainian].
2. Bazhan, O. and Danyliuk, Yu. (2000). *Ukrains'kyj natsional'nyj rukh: osnovni tendentsii i etapy rozvytku (kinets' 1950-kh – 1980-ti rr.)*. Kyiv. In: *istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. [In Ukrainian].

3. Bazhan, O. and Loshyts'kyj, O. (2009). Narodnyj rukh Ukrainy v interpretatsii Komitetu derzhbezpeky URSR. Z *arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 33, 196–205. [In Ukrainian].
4. Bazhan, O., Birchak, V. and Boriak, H. (Comp.). (2019). *Chornobyl's'ke dos'ie KGB. Suspil'ni nastroi. ChAES u postavarijnij period: zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobyl's'kij AES*. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Bojko, O. (2002). *Ukraina v 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspil'no-politychnoho rozvytku*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
6. Chebrikov, V. (1988, September 2). Perestrojka i rabota chekistov. *Pravda*. [In Russian].
7. Danylenko, V. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radians'koi istorii*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
8. Danylenko, V. (Comp.). (2013). *Politychni protesty j inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy*. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].
9. Danyliuk, Yu. and Bazhan, O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr.)*. Kyiv: Ridnyj kraj. [In Ukrainian].
10. Fedor, Dzh. (2012). *Tradicii chekistov ot Lenina do Putina. Kul't gosudarstvennoj bezopasnosti*. Sankt-Peterburg: Piter. [In Russian].
11. Golushko, N. (2012). *V specslozhibax trex gosudarstv*. Moskva: Kuchkovo pole. [In Russian].
12. Kas'ianov, H. (1995). *Nezghodni: Ukrains'ka intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rr*. Kyiv: Lybid'. [In Ukrainian].
13. Kokurin, A. and Petrov, N. (Comp.). (2003). *Lubyanka. Organy VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-KGB. 1917–1991. Spravochnik*. Moskva: Mezhdunarodnyj fond Demokratiya. [In Russian].
14. Petrov, N. (2016). KGB i XX s"ezd KPSS (1954–1960 gg.). *Rossiya i sovremennij mir – Russia and the contemporary world*, 2, 136–154. [In Russian].
15. Podkur, R. (2011). Dostup do dokumentiv radians'kykh spetssluzhb: konflikt «osobystoi informatsii» i «naukovoho doslidzhennia». *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty – The history of Ukraine: The Little-Known Names, Events, Facts*. 37, 31–44. [In Ukrainian].

16. Rusnachenko, A. (1998). *Natsional'no-vyzvol'nyj rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihiy. [In Ukrainian].
17. V'iatrovych, V. (2012). *Istoriia z hryfom «Sekretno»: arkhivy KHB rozpovidaiut'*. L'viv: Chasopys. [In Ukrainian].
18. Xlobustov, O. (2007). KGB bez prikras 1954–1991 gody. Retrieved from: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>. [In Russian].
19. Xlobustov, O. (2012). *KGB SSSR 1954–1991 gg. Tajny gibeli Velikoj derzhavy*. Moskva: Izdatel'skij centr «Akva-Term». [In Russian].
20. Zakharov, B. (2003). *Narys istorii dysydents'koho rukhu v Ukraini (1956–1987)*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

**Lisova V. Implementation issues of the publicity principle
in the activities of the KGB of the Ukrainian SSR during
Gorbachov's reformation (1985–1987)**

The purpose of the article is to study the decisions of the top party leadership of the Soviet Union and the USSR KGB (State Security Committee) to expand publicity in the operational and service activities of state security bodies at the beginning of the Gorbachov era and to highlight the characteristics of external public communications of the KGB in 1985–1987.

The research methodology is determined by the principles of historicism, scientificity, objectivity. During the study of this topic it was used general scientific and special historical methods (problem-chronological, historical-systemic, historical-genetic) which facilitated the analysis of party decisions and departmental orders on the implementation of information and propaganda work of state security bodies, identification of trends, directions and forms of implementation of a new political course in the USSR KGB activities.

Conclusions. Along with the program of social-economic transformations, one of the main leitmotifs of the party leadership in the last years of the Soviet Union was the expansion of publicity and the so-called general democratization. In the state security bodies activities these instructions were implemented through the gradual increase in the scale of information and propaganda support, more active involvement of the media and citizens in general preventive, ideological, educational and counter-propaganda work.

In practice, the new party directives were implemented through: meetings with labor collectives and communities, which took the form of lectures, talks, and thematic evenings; growth of control over the work

with citizens' appeals and receptions; ensuring the preparation of biased articles, essays, books, documentaries and feature films, TV and radio programs on the history and activities of the VChK-KGB.

At the same time, the introduction of new approaches and forms of work took place both in the center and on the ground rather slowly, always encountering the unpreparedness of personnel for change. In response to the resistance of the system the control of the management was increased, in particular through the «discharge of ballast». It was required that the operational and management staff acted creatively and «in a new way», added more efficiency and dynamism to propaganda activities, involved the public more actively, took care of the image and overcame negative stereotypes in society. For this purpose, the rhetoric of public speeches was updated, specialists in social sciences and humanities, veterans of the KGB bodies and troops were involved in the implementation of propaganda actions.

Pardons for those convicted of anti-Soviet activities and the rehabilitation of victims of Stalin's repression were prominent among the forms of public relations. In addition, at that time, at the initiative of the KGB in the columns of newspapers separate materials began to appear on the legal response to the revealed facts of law violations in the Soviet secret service activities.

However, at the initial stage of reformation, such measures were disparate and unsystematic, and the interaction between the structural units of the Committee was not sufficiently coordinated. Therefore, a promising direction for further researches in the field of the USSR KGB external public communications is the study of the implementation of publicity principle into the department activities in 1988–1991.

Key words: publicity, reformation, propaganda, public relations, KGB, USSR.